

«مشارکت و نقش ارزشهای فرهنگی روستایی در توسعه»

ابراهیم انصاری*

چکیده:

در این مقاله نگارنده سعی کرده است که ضمن توجه به شناخت نقاط مثبت فرهنگ روستایی از آن جهت سازندگی روستاها استفاده شود. یک زمینه عینی و راه حل عملی برای مشارکت بیشتر مردم در خودکفایی کشاورزی و در نتیجه سازندگی روستاها، شناخت و کاربرد ارزشهای فرهنگی سنتی و بومی آنان است. پیشنهاد نگارنده این است که یک راه ترویج خصوصیات فرهنگی مساعد توسعه، بازسازی و تفسیر مجدد عناصر سنتی است، به نحوی که با دنیای امروز سازگار شود. اهمیت اساسی چنین میراثهای فرهنگی را که در هر منطقه‌یی شکل عام و خاص خود را دارد، تجزیه و تحلیل کنیم و ابتکارات، ابداعات، ابزار و قالبهایی را که از آن ناشی می‌شود در جهت مشارکت وسیعتر روستاییان به کار بریم.

* - استادیار گروه علوم اجتماعی دانشگاه اصفهان

عمدتاً از طریق روش اسنادی و کتابخانه‌ای به بررسی چند نمونه از تعاونیهای روستایی چون بنه، تعاون در امر آبیاری، تعاون در امر فرآورده‌های شیر و پدیده دعای باران پرداخته شده و چنین نتیجه گرفته شد که سنتهای فرهنگی این نوع مشارکتها هنوز به قوت خود باقی است و می‌توان از طریق شناخت و بازنگری آنها در جهت مشارکتهای تصمیم‌گیری و اجرایی، سود جست.

واژه‌های کلیدی:

- فرهنگ (Culture):
- آداب و رسوم (Folkways):
- هنجارهای اجتماعی (Social norms):
- مشارکت (Participation):
- فرهنگ روستایی (Rural Culture):
- ارزشها (Values):
- تعاون، یاریگری، همیاری (Cooperation):
- توسعه (Development):

مقدمه:

امروز اکثر جامعه‌شناسان گرایش به زندگی اجتماعی را در انسان از صفات فطری و غریزی او می‌دانند و بر این عقیده‌اند با مطالعاتی که از زندگی بشر اولیه شده است، روشن‌گر این نکته است که انسان از آغاز آفرینش، زندگی اجتماعی داشته و همواره کوشیده است تا به همیاری دیگران راه دشوار زندگی را هموار سازد و بر طبیعت غلبه کند. زندگی اجتماعی انسان نیازهای مادی و معنوی دارد که باید برآورده شود و انسان به تنهایی نمی‌تواند نیازهای خود را برطرف سازد. وجود این نیازها باعث شده که انسانها با یکدیگر روابطی برقرار سازند و با همکاری نسبت به رفع مشکلات و نیازمندیهای خود اقدام نمایند.

با این که درباره فرهنگ به طور اعم و فرهنگ روستایی به طور اخص سخن زیاد گفته‌اند اما شناخت نقاط مثبت فرهنگ روستایی کمتر مورد بحث قرار گرفته است تا از آن در جهت سازندگی خود روستاها استفاده شود.

به اعتقاد نگارنده یک زمینه عینی و راه حل عملی برای مشارکت بیشتر مردم در خودکفایی کشاورزی و در نتیجه سازندگی روستاها شناخت و کاربرد ارزشهای فرهنگ

سنتی و محلی آنان است. بنابراین شاید یک راه ترویج خصوصیات فرهنگی مساعد توسعه، بازسازی و تفسیر مجدد عناصر سنتی است به نحوی که با دنیای امروز سازگار شود.

تحقیق درباره یاریگری و تعاون در جامعه روستایی زیاد نیست و تا آنجا که نگارنده بررسی کرده است سه کار اساسی و مهم در این زمینه صورت گرفته است: کتاب بنه و نظامهای آبیاری سنتی در ایران که هر دو نوشته جواد صفی نژاد است. در کتاب بنه، نمونه‌هایی از بنه‌های جنوب تهران و خراسان و سیستان و بردسیر کرمان معرفی شده است. کتاب سوم فرهنگ یاریگری در ایران نوشته مرتضی فرهادی است موضوع این کتاب شناخت یاریگریهای سنتی و گونه‌شناسی آنها و معرفی مهمترین مصادیق این یاریگریها در دو زمینه آبیاری و کشاورزی است.

روش و مراحل تحقیق:

روش عمده به کار گرفته شده در این مقاله، از نوع روش اسنادی و کتابخانه‌ای است. ضمن بررسی توصیفی از روش مشاهده مستقیم از چند نوع یاریگری که در استان اصفهان وجود دارد نیز استفاده شده است.

نتایج:

این مطالعه به طور مشخص بررسی نمونه‌های زنده و ملموسی از یاریگری و تعاون کشاورزان ایرانی در زمینه‌های مختلف است. ساخت جغرافیایی، اقتصادی و فرهنگی جامعه ایران در طول قرن‌ها منجر به پیدایش نهادهای مشارکتی شده که بر پایه همکاری و یاریگری شکل گرفته است. گرچه تغییراتی که در چند دهه گذشته و بخصوص از زمان اصلاحات ارضی در ساخت اجتماعی روستاهای ایران صورت گرفته بسیاری از نهادهای مشارکتی را از بین برده است اما سنتهای این نوع مشارکتها از لحاظ فرهنگی هنوز به قوت خود باقی است که می‌توان از طریق شناخت و بازنگری آنها در جهت مشارکت‌های تصمیم‌گیری و اجرایی سود جست. به نظر نگارنده با شناخت

دقیق همکاریها و یاریگریهای سنتی در روستا، باید آنها را احیاء و به شکل قالبهای جدید و متحول درآورد. امروز پس از گذشت بیش از چهل سال از تأسیس نخستین تعاونیهای رسمی در کشور، مشاهده می شود که اغلب آنها با شکست مواجه شده است در حالیکه به شهادت تاریخ همکاریها و یاریگریهای سنتی عمدتاً موفق بوده است.

بحث و پیشنهاد:

شناخت فرهنگ روستایی و کاربرد آن

به نظر مردم شناسان و جامعه شناسان فرهنگ بیان نوعی درک مسایل اخلاقی و تجربیات کاری است که بر اساس منطقی در طول تاریخ شکل گرفته و سازمان می یابد و دگرگونی پیدا می کند.^۱

کوشش ما می تواند بر این پایه باشد که اهمیت اساسی چنین میراثهای فرهنگی را که در هر منطقه ای ممکن است شکل عام و خاص خود را تجزیه و تحلیل کنیم و ابتکارات، ابداعات، ابزار و قالبهایی را که از آن ناشی می شود در جهت مشارکت وسیعتر روستاییان به کار بریم. این ابزارها و قالبهای اجتماعی دقیق و غالباً دارای نظم است و محتوای آن شامل مشاهدات اقلیمی و جغرافیایی، تجربیات عملی مربوط به محیط روستایی و اعتقادهای مذهبی می باشد.

بر این اساس، همیاری، یاریگری و تعاون به صورت سنتی خود از نظر تاریخی سابقه ای دراز دارد و نمونه های بسیاری از آن در مصر، یونان و ایران باستان و جوامع دیگر دیده شده است. «تعاون در تمام جماعات انسانی از دیرترین ایام تا هم امروز دیده شده و می شود و مضامین و مفاهیم مربوط به آن در فرهنگ ملل و قاموس عامه و ادیان و مذاهب و مسالک منظور و محفوظ است».^۲

در دین یهود فرمانهای تورات اشاره به همکاری برای قوم بنی اسرائیل است و حتی قوم یهود تا زمانی مقدس است که تعاون و همیاری اجتماعی را سرلوحه کار خود قرار دهد. تعاون در مسیحیت هم نیز اهمیت زیادی دارد و در انجیل آیه های زیادی

درباره نیکوکاری و پرهیز از دشمنی با دیگران آمده است.^۳ اسلام هم بحث پر دامنه‌ای در امور همیاری و تعاون دارد و در قرآن مجید آیه‌های زیادی در این خصوص نازل شده است که به آن اشاره خواهیم کرد. چند نمونه از همیاریهای روستایی که مرتبط با ویژگیهای فرهنگی است مورد بررسی قرار خواهد گرفت تا از طریق شناخت و بازنگری آنها بتوان در جهت مشارکت وسیعتر مردم سود جست.

یکی از مسایل جامعه‌شناختی که در مورد روستا به طور کلی مطرح است، نیرومندی پیوندها و بستگیهای اجتماعی و به زبان ابن خلدون عصبیت است. یعنی همواره نوعی احساس پیوستگی گروهی در میان روستاییان وجود دارد و به گفته ابن خلدون این پیوستگی ویژه روستاست. به عبارت دیگر این عصبیت که زمینه هر عمل اجتماعی است در شهر زوال پیدا می‌کند.

۱- تعاون و همکاری به طور عام با الهام از دستورها و احکام اسلام:

در قرآن کریم و احادیث مطالب زیادی درباره همیاری و تعاون مطرح است که در اینجا وارد بحث مفصل آن نخواهیم شد فقط به ذکر بیان آیه‌هایی که در این زمینه نازل شده است می‌پردازیم:

۱- تَعَاوَنُوا عَلَى الْبِرِّ وَالتَّقْوَىٰ وَ لَا تَعَاوَنُوا عَلَى الْإِثْمِ وَ الْعُدْوَانِ. ۲/مائده

در کارهای نیک و پرهیزکاری همکاری کنید و از کمک به گناهکاری و دشمنی دوری گزینید.

۲- إِنَّمَا الْمُؤْمِنُونَ إِخْوَةٌ فَأَصْلِحُوا بَيْنَ أَخَوَيْكُمْ وَ اتَّقُوا اللَّهَ لَعَلَّكُمْ تُرْحَمُونَ. ۱۰/ حجرات.
جز این نیست که مؤمنان برادرانند پس اصلاح کنید میان برادرانتان و پرهیزید از خدا باشد که شما رحمت کرده شوید.

۳- وَاعْتَصِمُوا بِحَبْلِ اللَّهِ جَمِيعاً وَ لَا تَفَرَّقُوا. ۱۰۳/ آل عمران.

به ريسمان خدا چنگ زنيد و پراکنده نشويد.

۴- وَ أَنْ لَيْسَ لِلْإِنْسَانِ إِلَّا مَا سَعَىٰ وَ أَنَّ سَعْيَهُ سَوْفَ يُرَىٰ. ۴۰، ۳۹/ النجم

و بدانيد که سعی و کوشش شما بدون پاداش نمی‌ماند.

به طور کلی در اسلام بنای تعاون بر تقوی، نوع دوستی و نیکوکاری و پرهیز از رفتار ناروا و گناهکاری و دشمنی استوار است. اگر تاریخ اسلام را مورد بررسی قرار دهیم به موارد بسیار زیادی از همیاری، همکاری، برادری و برابری برخورد خواهیم کرد. می توانیم چنین نتیجه بگیریم که کمک و همیاری با الهام از فرمانهای اسلام و احادیث از ویژگیهای خاص فرهنگی روستایی بوده که منجر به برقراری اصول تعاون در جنبه های اجتماعی و اقتصادی در جامعه ایران گشته است. اهمیت شناخت تاریخی این پدیده، امروز هم می تواند به مشارکت بیشتر مردم منتهی شود. این همان پدیده ای است که از قرن نوزدهم میلادی در جوامع غربی از آن به عنوان نهضت تعاونی و فرهنگ تعاونی سخن رفته است و در بعضی جوامع، دارای اصول خاصی و تا اندازه ای هم موفق است، در حالی که صورت اعتقادی و سنتی آن از قدها پیش در جامعه ما مطرح بوده است.

از سوی دیگر بافت روستاهای ایران با توجه به موقعیت اقلیمی آن، زمین و آب به گونه ای بوده که همکاری و همیاری می طلبیده است. فرد روستایی از همان ابتدا متوجه شده که دولت برای او کاری نمی کند و برای بقای خود لازم است که با دیگران همکاری داشته باشد و با توجه به اعتقادهای اسلامی خود، این مسأله به صورت عرف و سنت در میان آنان در آمده و فرهنگ خاصی را به وجود آورده است. سختی زندگی، کمی منابع آب و مشکلات دیگر آنان را به همفکری جمعی کشانده است تا از حاصل و مجموع اندیشه هایشان و با کار جمعی به بقای خود ادامه دهند.

۲- بنه ها

بنه نوعی تعاون سنتی است که از فرهنگ جامعه سرچشمه گرفته است. به سخن دیگر همیاری است که بر پایه عرف و سنتها، همه یا بخشی از امور کسب و کار روستاییان را در بر می گیرد. «بنه عبارت بود از یک واحد مستقل زراعی که عده ای دهقان با سمتهای مشخص اجتماعی براساس تقسیم کاری که مبتنی بر امتیازهای اقتصادی و منزلتهای اجتماعی بود در یک یا چند قطعه زمین مشخص با مقدار آب و

نیروی شخم (گاوکار) معینی به وسیله تعدادی ابزارکار متعلق به بنه به مدت یک سال زراعی در یک آبادی به کشت و زرع می پرداختند. یک آبادی معمولاً از چند بنه تشکیل می شد که تعداد و وسعت بنه‌ها با مقدار آب و زمین قابل کشت ده در ارتباط بوده، اندازه زمین بنه‌های یک ده تقریباً و اندازه مقدار آب آنها تحقیقاً مساوی بود.

«عضویت دهقانان در بنه با حق نسق داشتن و سکونت مستمر در آبادی، آگاهی از فنون کشاورزی و موافقت ارباب، (و یا نمایندگی ارباب) مربوط بود. مدت عضویت هر دهقان در یک بنه معمولاً یک سال زراعی بود که ممکن بود این عضویت سالهای متمادی نیز ادامه یابد. یک عضو ساده بنه (برزگر) می توانست به مقام آبیاری (سربنه‌گی) ارتقاء یابد، تعویض اعضای بنه معمولاً به وسیله آبیاران صورت می گرفت که ممکن بود اجباری و یا با تمایل عضو بنه انجام پذیرد»^۴.

این بنه‌ها در اکثر نقاط ایران وجود داشته است که معروفترین آنها به نامهای بنه در تهران، صحرا در خراسان، حراثه در شیراز و کرمان نامیده می شوند. تعداد بنه‌ها از روستایی تا روستای دیگر فرق می کند و بستگی به مقدار زمین زراعی، مقدار آب و حد دوستی و خویشاوندی صاحبان نسق با یکدیگر دارد. نوعی یاریگری است که تنها ناشی از عوامل مادی زندگی اقتصادی نیست، بلکه به طور عاطفی و انسانی هم به زندگی مربوط می شود.^۵

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
مجله مطالعات علوم انسانی

۳- مشارکت، تعاون در امر آبیاری

چنانکه اشاره شد یکی از مشخصات جامعه روستایی ایران خصوصاً در مناطق خشک و کم آب، مشکل تأمین آب بوده است. کار دشوار سدبندی، حفر قنات و ایجاد شبکه برای توزیع و تنظیم آب منجر به پدید آمدن همکاری و مشارکت میان دهقانان شده است. مطالعه و تحقیق در هشت منطقه روستایی ایران توسط بخش تحقیقات روستایی مؤسسه مطالعات و تحقیقات اجتماعی نشان داده است که از میان ۴۴۶ روستایی که مورد بررسی قرار گرفته اهالی چهل و هشت درصد از این روستاها یعنی ۲۱۶ دهکده با هم در آبیاری و دیگر امور مانند ساختن مسجد، پل و جاده همکاری

دارند.^۶

«عادی‌ترین و گسترده‌ترین یاوری در زمینه آبیاری، در حوزه لایروبی جویها و نهرهای رودخانه‌ها، چشمه‌ها، قناتها و ناکشها وجود دارد که به آن لایروبی استخرها و مخازن آب را نیز باید افزود. در ایران کمتر روستایی با منابع آب سنتی می‌توان یافت که اهالی آن در یک یا چند مورد از کارهای یاد شده بالا با یکدیگر خود یاری نداشته باشند. علاوه بر روستاها، این نوع یاوری در میان بسیاری از کشاورزان شهری و حومه شهری نیز، که از منابع آب سنتی استفاده می‌کنند، دیده می‌شود.»^۷

در روستای چاببگی در حاشیه جنوبی کویر ابرقو، برای مبارزه با شوری خاک زراعی روستاییان روشی را اختراع کرده‌اند به نام «ناکش». ناکش آبروگاهی است زیرزمینی که گرداگرد مزارع می‌کشند تا آبی که به مزارع داده می‌شود بعد از شرب گیاه فروکش کرده، نمک زمین را در خود حل و به ناکش منتقل کند تا در آن روان و از آنجا به کویر هدایت شود. آبروگاه ناکش مدام احتیاج به لایروبی و حفر چاه در فواصل معینی دارد. خلاصه این که به نیروی کار زیادی احتیاج دارد. این امور را دهقانان صاحب نسق با همکاری و اشتراک مساعی انجام می‌دهند.^۸

۴- پدیده دعای باران

جشنهای آب و آیینهای پیوسته با آب خواهی و باران خواهی را نیز می‌توان به عنوان یاریگری مطرح کرد. بعضی روستاییان در ایام خشکسالی به صورت دسته جمعی از روستا خارج می‌شوند و در اطراف قنات اصلی و چشمه اجتماع می‌کنند و به دعا و نماز می‌پردازند. این مراسم که با الهام از فرهنگ اسلامی و بهره‌گیری از کتابهایی مانند نهج البلاغه، مفاتیح الجنان و غیره انجام می‌گیرد، قبل از هر چیز باعث همکاری و همدردی و همیاری شده و موجبات یگانگی بیشتر را فراهم می‌آورد. در حقیقت مراسم باران آنها را به یکدیگر نزدیکتر کرده و در نتیجه در بلای سخت خود را تنها و درمانده احساس نمی‌کنند و همین نتایج ضمنی موجب شده است که علیرغم عدم تحقق نتایج مورد نظر، مراسم دعای باران اعتبار خود را حفظ کرده، تکرار می‌شود.^۹

۵- تعاون در امر فرآورده‌های شیر (هندو)

در بعضی بخشها و روستاهای استان اصفهان این تعاون سنتی بین اعضای یک محله که دارای یکی دو گاو بوده‌اند صورت می‌گرفته است. به این معنا که زنان محله شیر روزانه گاو خود را در خانه سرهندو (کسی که چند گاو دارد) جمع‌آوری کرده، هر روز یک نفر تمام مقدار شیر وزن شده را یکجا برده و مورد استفاده قرار می‌دهد. معمولاً هر هفته یا دو هفته یکبار (بستگی به تعداد اعضاء) نوبت به یکی از اعضاء می‌رسد. این نوع همیاری امتیازهای زیادی دارد:

اول این که شیر روزانه یک گاو که مقدار کمی است و به میزانی نیست که قابل عرضه در بازار باشد از این طریق به مقدار قابل توجهی رسیده قابل عرضه فروش و نیز به دست آوردن فرآورده‌های مختلف از آن می‌شود. دوم، در آن روزها که یخچال و امکان جمع‌آوری و نگهداری شیر نبوده این همیاری مانع فساد شیر و همچنین کمک موثری به اقتصاد روستا بوده است.

این تعاون سنتی در نقاط دیگر هم به اشکال دیگری دیده شده است و به نام «شیرواره» معروف است. از جمله در ایلات و خصوصاً در میان گالشها که در دامنه‌های جنگلی رشته کوه‌های البرز با گاو‌داری به شیوه سنتی امرار معاش می‌کنند رواج دارد. در دامداریهای این مردم وظایف بین افراد تقسیم شده و تعاون سنتی به صورت متمرکز کردن نیروی کار و سازماندهی آن به صورت وام دادن شیر به یکدیگر با ضوابط معین و همچنین به صورت تدارک اقدامات جمعی به منظور رفع شر حیوانات وحشی چون خرس و گرگ و غیره است.^{۱۰}

پیشنهادها:

- ۱- هر اجتماع روستایی دارای آداب و رسوم متناسب با شرایط اقلیمی، اقتصادی و اجتماعی خود می‌باشد. با شناخت این آداب و رسوم و استفاده از آنها می‌توان توده‌های بیشتری از روستاییان را به شرکت در همکاری و تعاون ترغیب کرد.
- ۲- برای ایجاد تعاون، همیاری، مشارکت، عامل اقتصادی به تنهایی کافی نیست و

اصولاً برای تعاون انگیزه‌های مختلفی ممکن است وجود داشته باشد. به عبارتی دیگر باید زمینه‌های اعتقادی، فرهنگی و اجتماعی (در مقابل زمینه‌های فردی) در جهت تشکیل تعاونی مد نظر قرار گیرد.

۳- ضمن حفظ و رواج همیاری و تعاون سنتی از تکنیکها و شیوه‌های جدید نیز یاری جست.

۴- نهضت تعاونی در قرن نوزدهم در اروپا ناشی از تحولات اقتصادی، اجتماعی (انقلاب صنعتی، انقلاب کبیر فرانسه و لیبرالیسم اقتصادی) بود. با حفظ فرهنگ و اعتقادات می‌توان از این دستاوردها هم استفاده کرد. به عبارت دیگر ضمن پایه و اساس قرار دادن زمینه‌های فرهنگی تعاون سنتی، می‌توان از تجربیات تعاونی در بعضی از کشورها سود جست. از جمله، سوئد، فنلاند، سوئیس، اطریش، هلند، دانمارک، و تا حدی کانادا و ژاپن و خصوصاً تجربیات تعاون روستایی در هند و تانزانیا.

۵- مطالعات تاریخی آشکار می‌سازند که تعاونی‌های سنتی موفق بوده است در حالی که چند دهه سابقه تعاونی رسمی و قانونی در ایران با شکست مواجه بوده است. با مطالعات جامعه‌شناسی و مردم‌شناسی علل آن موفقیت و دلایل این شکست معلوم شود.

۶- دولت و وزارتخانه‌های جهاد سازندگی، کشاورزی و تعاون با برنامه‌ریزی و حمایت، تعاونی‌های سنتی و امروزی را به هم پیوند دهند و راه را برای گزینش و تشویق این نظام سنتی مشارکت و آزموده کشاورزی ایران هموار نمایند.

پی‌نوشتها:

- ۱- آثموری، داریوش، تعریفها و مفهوم فرهنگ، تهران، انتشارات مرکز اسناد فرهنگی آسیا، ۱۳۵۷، صفحات ۷۰-۲۷
- ۲- ودیعی، کاظم، ده گفتار درباره تعاون، انتشارات بی‌تا، ۱۳۵۵، ص ۴۸
- ۳- همان کتاب، ص ۵۰
- ۴- صنفی‌نژاد، جواد، بنه، انتشارات توس، تهران، ۱۳۵۵، ص ۱۶۵

- ۵- فرهادی، مرتضی، فرهنگ یاریگری در ایران، تهران، انتشارات نشر دانشگاهی، ۱۳۷۳، ص ۲۶۴
- ۶- خسروی، خسرو، «آبیاری و جامعه روستایی در ایران»، نامه علوم اجتماعی شماره ۳ دوره ۱، ۱۳۴۸، ص ۵۳
- ۷- فرهادی، پیشین، ص ۸۴
- ۸- همان کتاب، ص ۱۰۶
- ۹- ادیبی، حسین و انصاری، عبدالمعبود، نظریه‌های جامعه‌شناسی، تهران، انتشارات جامعه، ۱۳۵۸، ص ۶۱
- ۱۰- پور کریم، هوشنگ «گالشها و تقسیم کار»، مجله تا طلوع، دانشگاه صنعتی شریف، شماره ۱ سال ۱۳۵۷، صص ۲۷-۴۴

منابع:

- ۱- آشوری، داریوش، ۱۳۵۷، تعریفها و مفهوم فرهنگ، انتشارات مرکز اسناد فرهنگی آسیا، تهران
- ۲- ادیبی، حسین، و انصاری، عبدالمعبود، ۱۳۵۸، نظریه‌های جامعه‌شناسی، انتشارات جامعه، تهران
- ۳- سلیم، غلامرضا، ۱۳۴۷، تعاون در متون ادبیات فارسی، انتشارات دانشگاه تهران، تهران
- ۴- صفی‌نژاد، جواد، ۱۳۵۵، بنه، انتشارات توس، تهران
- ۵- فرهادی، مرتضی، ۱۳۷۳، فرهنگ یاریگری در ایران، انتشارات نشر دانشگاهی، تهران
- ۶- ودیعی، کاظم، ۱۳۵۵، ده گفتار درباره تعاون، انتشارات نامعلوم